

بسم الله الرحمن الرحيم

از ایران چه می‌دانم؟ / ۱۴۵

چهارشنبه‌سوری

دکتر محمدحسین ناصر بخت

دفتر پژوهشهای فرهنگی

ناصریخت، محمدحسین، ۱۳۴۳-

چهارشنبه‌سوری / محمدحسین ناصریخت. - تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۹۸.
۱۰۴ ص. - (از ایران چه می‌دانم؟؛ ۱۴۵)

ISBN: 978-964-379-497-2

فهرستبندی براساس اطلاعات فیبا.

۱. چهارشنبه‌سوری. ۲. چهارشنبه‌سوری - آداب و رسوم. الف. دفتر پژوهشهای فرهنگی.

ب. عنوان.

۳۹۴/۲۶۹۵۵

GT ۴۸۷۴

۶۰۵۱۶۳۶

ک/خانه ملی ایران

ISBN: 978-964-379-497-2

سایک ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۹-۴۹۷-۲

* چهارشنبه‌سوری از ایران چه می‌دانم؟ / ۱۴۵

* مؤلف: دکتر محمدحسین ناصریخت (عضو هیئت علمی دانشگاه هنر)

* ویراست: کریم خانی

* اجرای جلد: شهر خوری

* صفحه‌آرا: تراش بیعتی

* تصویر پشت جلد: آمل چهارشنبه‌سوری، سروناز تاراج

* شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه * چاپ اول: ۱۳۹۸

روش نگارش اسامی فارسی در پشت جلد کتاب، بر مبنای قاعده منتخب دفتر پژوهشهای فرهنگی است. برای اطلاع از این روش می‌توانید به سایت www.iranculturalstudies.com مراجعه کنید.

همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی دفتر پژوهشهای فرهنگی ممنوع است.

دفتر پژوهشهای فرهنگی

مراکز اصلی پخش و فروش:

• دفتر و فروشگاه مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایران-پرشی، کوی به باقری

قصرالدشتی، شماره ۵. کدپستی: ۱۵۸۴۷۴۷۹۱۳ صندوق پستی: ۱۱-۱۵۸۷۵

دورنگار: ۸۸۳۰۲۴۸۵

تلفن: ۸۸۸۲۱۳۶۴

تلفن‌های فروش: ۸۸۸۴۹۴۶۱، ۰۹۳۵۲۴۷۹۸۴۷

پست الکترونیک: lahze1386@gmail.com

فروش الکترونیک: www.iranculturalstudies.com

• پخش مرکزی: تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، نبش خیابان شهید وحید نظری، شماره ۲۵۵.

تلفن: ۰۹۱۲۲۱۷۷۶۴۷، ۶۶۴۱۷۵۲۲ دورنگار: ۶۶۹۵۰۱۴۶

فهرست مطالب

۹	پیش‌سخن
۱۳	فصل یکم ساختار لفظی و معنایی چهارشنبه‌سوری
۱۳	۱. واژه‌شناسی
۱۴	۲. چهارشنبه‌سوری در گاه‌شماری ایرانیان
۱۹	فصل دوم. خاستگاه آیین و اعتقادی چهارشنبه‌سوری
۱۹	۱. پیدایش چهارشنبه‌سوری
۲۲	۲. گذشتن سیاوش از آتش و ربایم آن با چهارشنبه‌سوری
۲۴	۳. چهارشنبه‌سوری و نبرد فریادگر با ضحاک
۲۶	۴. قصه‌های زمستان و بهار
۲۸	۵. چهارشنبه‌سوری و باورهای عامیانه در ایران اسلامی
۳۳	فصل سوم. مراسم شب چهارشنبه‌سوری
۳۳	۱. خرید چهارشنبه آخر سال
۳۴	۲. بوته‌افروزی (پريدن از فراز آتش)
۴۰	۳. آتش‌بازی
۴۱	۴. آب‌پاشی و آب‌بازی
۴۳	۵. فال‌گوش‌نشینی
۴۴	۶. قاشق‌زنی

۴۶	۷. شال اندازی
۴۷	۸. بخت‌گشایی
۴۹	۹. اسپند سوزاندن
۵۱	۱۰. کوزه‌شکنی
۵۳	۱۱. فال کوزه
۵۶	۱۲. آتش چهارشنبه‌سوری
۵۸	۱۳. آجیل چهارشنبه‌سوری
۶۱	فصل چهارم، آیین‌ها، رقص‌ها، بازی‌ها، جشن‌ها و مراسم چهارشنبه‌سوری
۶۱	۱. جشن بهارگردن
۶۴	۲. عید کوسه
۶۶	۳. آتش‌افروز
۶۹	۴. خان سیزده روز
۶۹	۵. خانه‌تکانی
۷۰	۶. واردآوار
۷۰	۷. دیراندرس
۷۰	۸. پروانایا
۷۱	۹. جشن آبریزگان و سنت آب پاشیدن
۷۲	۱۰. پنجه‌بینک طالقان
۷۴	۱۱. نوروزبل دیلمی
۷۶	۱۲. جشن سده
۷۶	۱۳. جشن‌های آتش: آذرگان و شهریورگان
۷۷	۱۴. چله‌زری

فصل پنجم. چهارشنبه‌سوری در سفرنامه‌ها، ایران امروز و دیگر کشورها ۸۱

۱. نگاهی به چهارشنبه‌سوری در سفرنامه‌ها ۸۱

۲. چهارشنبه‌سوری در کشورهای دیگر ۸۴

۳. چهارشنبه‌سوری در روزگار معاصر ۸۶

سپاس‌گذاری ۸۹

تصویر ۹۳

مآخذ ۱۰۱

پیش سخن

آیین که به نام اسطوره‌شناسانی چون میرچا الیاده^۱، اسطوره‌بالفعل است، روissدادی به این بود که این گریز از مرکز و آستانه‌ای است که در آن، فرایند مهم‌تر از نتیجه و کار برد است، آنچه که جامعه معاصر و هنر امروز جهان در پی بازآفرینی‌اش دست به تجربه‌هایی گوناگون می‌زند و همین خود اهمیت پرداختن به آیین‌ها را در درون معاصر افزایش می‌دهد؛ نکته‌ای که در شکل‌گیری پژوهش حاضر، درباره‌ی آیین چهارشنبه‌سوری، مدنظر بوده است.

آرنولد ون ژنپ^۲ (۱۸۷۳-۱۹۵۷م) قوم‌نگار و پژوهشگر فرانسوی فرهنگ عامه، معتقد است که کار آیین‌های گذر، از جمله مراسم چهارشنبه‌سوری، باتوجه به خاستگاه، ویژگی‌های اجرایی و وادار به برگزاری کنندگانش، علامت‌گذاری چرخش‌های عمده در زندگی فرد است. آیین‌هایی که ضمن برگزاری آنها، اجراگر آیین‌ورز شرایطی چون جدایی از جامعه، قرار گرفتن در یک حالت مرزی (آستانه‌ای) و ادغام شدن دوباره براساس کمالات موقعیت جدید را تجربه می‌کند (ژاریلی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۶۵). انسان‌شناسی چون ویکتور ترنر^۳، موقعیت و جایگاه این آیین‌ها را در فرهنگ بشری چنین توصیف می‌کند: «جایی بنیابین مواضعی است که به واسطه قانون، آداب و رسوم،

1. Mircea Eliade
3. Victor Turner

2. Arnold van Gennep

قرارداد و تشریفات تعیین و ترتیب یافته‌اند» (1969, p. 95). یعنی نه اینجا و نه آنجا، جایی روی خطوط مرزی این تعاریف، که با مفهوم آستانگی (بینابینی، میان‌مرزی) هم‌خوانی دارد^۲ و همچنین درباره جایگاه مهم آیین‌های سور و شادمانی، به‌ویژه در جشن‌های مرتبط با نوروز و تغییر فصل، می‌توان گفت که این مراسم خصوصیتی کارناوالی نیز می‌یابند.

میخائیل میخائیلویچ باختین^۳ (۱۹۷۵ - ۱۸۹۵م)، منتقد ادبی، زیبایی‌شناس، فیلسوف و نشانه‌شناس روس، در مورد چنین سنت‌هایی معتقد است: «این جشن‌ها کارناوال‌ها زندگی دوم مردم محسوب می‌شدند که به آنها اجازه می‌دادند برای مدتی وارد قلمرو آرمانی از اجتماع، آزادی، برابری و فراوانی شوند» (19۷۱, p. ۲). وی وجود ویژگی‌هایی اساسی را در این جشن‌ها و مراسم تشخیص داد که به اختصار به برخی از آنها پرداخته می‌شود:

۱. ارتباط آزاد و صمیمی میان مردم باختین در شرح این مقوله می‌آورد: «قوانین، ممنوعیت‌ها و محدودیت‌هایی که ساختار و نظام زندگی عادی [روزمره] و به عبارت دیگر، مردم غیرکارناوالی را معین می‌کنند، در جریان کارناوال آونگان [معلق] می‌شوند: آنچه اول از همه آونگان می‌شود، ساختار پایگانی [سلسله‌مراتبی] و همه فرم‌های مراسم فکری، تقدیس، پارسامنتی و آداب معاشرت مرتبط با آن ساختار است» (۱۹۵۰، ص ۲۷۱). بنابراین در کارناوال هر آنچه که نشانی از نابرابری اجتماعی و طاق‌ماتر دارد یا هر نوع

1. liminality

۲. لازم به ذکر است که ریچارد شکنر (Richard Schechner)، نظریه‌پرداز کارگردان تئاتر آمریکایی که از نظریات ترنر بهره بسیار برده‌است، از اصطلاح آستانه‌ای (liminal) برای آیین‌هایی که در جوامع سنتی برگزار می‌شدند استفاده می‌کند: آیین‌هایی که در جوامع قبیله‌ای غالباً جنبه کاربردی دارند. او همچنین اصطلاح شبه‌آستانه‌ای (liminoid) را برای تئاترها و اجراها در جوامع مدرن به کار می‌برد و با تکیه بر آرای ترنر معتقد است که نفس وارونگی و واژگونی در آستانگی، جبران بی‌عدالتی‌های ساختار هنجارین است (شکنر، ۱۳۸۶، ص ۲۶۵).

3. Mikhail Mikhailovich Bakhtin

فاصله میان مردم به حالت تعلیق درمی‌آید و تماس آزادانه و صمیمی افراد جایگزین آن می‌شود و مردمانی که در زندگی عادی به سبب وجود موانع رخنه‌ناپذیر طبقاتی از یکدیگر تفکیک شده‌اند، در معرکه کارناوال ارتباطی فارغ از قیدوبندهای جاری برقرار می‌کنند، اتفاقی که از مهم‌ترین خصیصه‌های «دل‌آگاهی کارناوالی از جهان» است.

۲. عرف شکنی در این مورد باختین می‌نویسد: «کارناوال محلی است برای ایجاد شیوه نوین مناسبات متقابل میان افراد در یک فرم حسانی انضمامی [شکنی ملموس و حسی] نیمه واقعی و نیمه نمایشی، که با مناسبات بسیار قدرتمند اجتماعی پایگانی زندگی غیرکارناوالی در تقابل قرار می‌گیرد. رفتار، ایماها [حرکت‌ها] و سخن فرد در کارناوال، از اقتدار همه مواضع پایگانی [سلسله‌مراتبی] معین‌کننده‌شان در زندگی غیرکارناوالی (وضعیت اجتماعی، مقام، سن، دایمی، مایمی) شونند و در نتیجه از منظر آن زندگی عرف‌شکن و ناشایست به نظر می‌رسند» (۱۳۹۵، ص ۲۷۲). عرف‌شکنی نیز یکی از ویژگی‌های «دل‌آگاهی کارناوالی» است که با تماس صمیمانه افراد در کارناوال پیوندی اندام‌وار دارد. عرف‌شکنی به شکلی ملموس و حسی مجال آشکار شدن سویه‌های پنهان طبیعت است. در این صورت داوطلبانه فراهم می‌سازد.

۳. آمیزش‌های ناهمگون [پیوندهای ناهم‌تراز] کارناوالی باختین اعتقاد دارد که کارناوال ضمن گردآوری مقدس و نامقدس، والا و پست، عظیم و ناچیز، و عاقلانه و احمقانه آنها را با یکدیگر ترکیب کرده و مرتفع می‌سازد و این «پیوندهای ناهم‌تراز کارناوالی» نیز در پیوند با «خودمانی‌گری کارناوالی» است، «یک رویکرد آزاد و خودمانی، همه‌چیز را پوشش می‌دهد: همه ارزش‌ها، اندیشه‌ها، پدیدارها و موضوعات را، همه چیزهایی که پیش از این به سبب یک جهان‌بینی پایگانی [سلسله‌مراتبی] غیرکارناوالی، در — خویش —

مانده [خودمحصور] بودند، جدا شده بودند و از یکدیگر دور مانده بودند، به درون تماس‌ها و ترکیب‌های کارناوالی کشیده می‌شوند» (۱۳۹۵، ص ۲۷۳).

www.ketab.ir